

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2002 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2002

1

VILNIUS 2003

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2002

1

VILNIUS 2003

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, meno ir filosofijos institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 2001 Vilnius

<http://www.istorija.lt>

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2003

© Straipsnių autoriai, 2003

Metodinės paieškos

JOACHIMAS TAUBERIS

TARP LAISVĖS KOVOS IR MASINIŲ ŽUDYNIŲ: 1940–1944 METŲ FIKTYVIOS LIETUVIŠKOS BIOGRAFIJOS ĮVADAS*

The truth is seldom pure and never simple.

Oscar Wilde

Šiame straipsnyje, remiantis fiktyvia jauno lietuvio, kurį mes pavadinsime Juozu Petraičiu¹, biografija, bus bandoma parodyti būdingą gyvenimo istoriją, atspindinčią ypatingą šio laikotarpio Lietuvos istorijos problematiką. Už šį neįprastą istorinės naracijos sumanymą esu dėkingas Bernhardui Chiari'ui, kuris panašiai aprašė vieno fiktyvaus Baltarusijos kaimo istoriją².

Konstruodamas gyvenimo istoriją, stengiausi vengti kraštutinumų, t. y. Juozą Petraičių vaizduoju kaip asmenį, nesantį nei pasipriešinimo, nei kolaborantų vadovybėje, jį pateikiu kaip netiesioginį holokausto dalyvį. Veiksmą perkeliu į mažą miestelį, kadangi Kaune ir Vilniuje viešpatavo kitos sąlygos (aplinkybės)³. Kiek įmanoma

* Šis straipsnis vokiečių kalba (Joachim Tauber, Zwischen Freiheitskampf und Mord. Versuch einer fiktiven litauischen Biographie aus den Jahren 1940 bis 1944) pirmą kartą skelbtas leidinyje „Kollektivität und Individualität- Der Mensch im östlichen Europa (hrsg. von K. Brüggemann u. a., Hamburg, Kovacs Verlag, 2001, S. 405–427). Dėkojame leidinio sudarytojams ir leidyklai už leidimą paskelbti šio straipsnio vertimą į lietuvių kalbą. Straipsnio tekstas identiškas vokiškajam variantui, yra tik keletas smulkių su autoriumi suderintų lietuviškųjų realiųjų patikslinimų, pvz., sumažintas Naujateljio gyventojų skaičius, *vidurinė mokykla* pakeista *gimnazija* ir pan. *Redkolegija*.

¹ Pirmą kartą minimi fiktyvūs vardai žymimi žvaigždute (*).

² B. Chiari, Die Büchse der Pandora. Ein Dorf in Weißrußland 1939 bis 1944, *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*, hrgs. von V. Rolf-Dieter Müller und H. Volkmann, München, 1999, S. 879–900.

³ Šalutinė Juozo brolio ir sesers istorija suteikia galimybę stebėti veiksmą iš kito taško.

stengiausi priešintis bandymui aiškiai perteikti „Juozo“ samprotavimus ir mintis, kadangi tuomet empirinis (istorinis) fonas būtų nereikalingas⁴.

Pastaruoju metu lietuvių dalyvavimas žydų žudynėse vis dažniau atsiduria istorinių tyrimų ir lietuvių visuomenės dėmesio centre⁵. Šiuo straipsniu pirmiausia siekiama išjudinti diskusijas, kadangi pastarosioms vis labiau gresia uždusimas kategoriškose klišėse „arba–arba“. Būtent dėl to mano straipsnyje svarbiausi yra Juozo Petraičio vidiniai prieštaravimai „tarp laisvės kovos ir masinių žudynių“, kuriuos lietuvių visuomenė iki šiol laiko nesuderinamais (vienas kitą eliminuojančiais).

Leidėjų pasirinktas pavadinimas „*Individuum und Kollektivität*“ mane padrašino renkantis savo temą. Iš įvairių gyvenimo linijų ir prisiminimų suprojektuota gyvenimo istorija, be abejonės, leidžia daryti ypatingą, tačiau kaip tik dėl to ir jaudinančią bei įdomų pastebėjimą dėl individo ir kolektyvo santykio. Metodiniu požiūriu aš kryptu į kritiško „praities rekonstravimo pilkąją zoną“⁶. Kad tai galėčiau paaiškinti ir parodyti skaitytojui, pagrindiniame tekste aš sąmoningai laikausi pasakojamojo stiliaus.

1940 m. Juozui Petraičiui buvo 20 metų, jo trejais metais vyresnė sesuo Nijolė* su vyru gyveno Kaune, o brolis Kazys*, profesionalus kariškis, tarnavo Lietuvos kariuomenėje. Juozas gyveno su savo tėvais Klemensu* ir Birute*. Klemensas 1919–1920 m. savanoriu dalyvavo kovose dėl nepriklausomybės su bolševikais, lenkais bei vokiečiais ir didžiavosi Nepriklausoma Lietuva. Už dalyvavimą kovose dėl Lietuvos Klemensas buvo apdovanotas kuklia karjera vietinėje administracijoje. Po gimnazijos baigimo, iš dalies tėvo ryšių dėka, Juozas gavo tarnybą miesto administracijoje (valdyboje). Tikintys Petraičiai politiškai buvo artimesni krikščionims demokratams, negu A. Smetonos autoritariniam režimui ir tautininkams.

Provincijos miestelis Naujatiltis buvo Kauno regione, jame buvo apie 5000 gyventojų. Petraičiai gyveno 4-ajame dešimtmetyje pastatytame kelių butų name, dauguma jų kaimynų taip pat dirbo valdininkais. Kaip ir dauguma Lietuvos miestelių gyvenvietė buvo panaši į kaimą, tiesą sakant, labiau didelis kaimas negu miestas. Naujatilčio žydų bendruomenė gyveno aktyvų kultūrinį gyvenimą: be daugybės sinagogų dar buvo žydų biblioteka ir viena mokykla. Kontaktai tarp lietuvių

⁴ Kalbant Wolfgango J. Mommseno žodžiais: „Tačiau istoriką aiškiai riboja surastų šaltinių liudijimai, kurie, tiesa, tik susieti su matymo būdu (kuris, kaip jau buvo nurodyta, turi įsivaizduojamų (fikcinių) elementų) tampa istoriniais faktais. Tuo tarpu rašytojas iš esmės yra laisvas“ (W. J. M o m m s e n, *Die Sprache des Historikers*, *Historische Zeitschrift* 238, 1984, S. 75).

⁵ Iš dalies tai yra Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams įvertinti nuopelnas. Ją 1998 m. įsteigė Lietuvos Valstybės Prezidentas V. Adamkus. Apie komisijos veiklą žr.: www.komisija.lt

⁶ J. R ü s e n, *Rekonstruktion der Vergangenheit. Grundzüge einer Historik II: Die Prinzipien der Historischen Forschung*, Göttingen, 1986.

ir žydų nebuvo ryškūs: dažniausiai buvo bendraujama ūkio srityje, kadangi dauguma mažų parduotuvių ir kioskų priklausė žydams. Turgaus dienomis daugiausia buvo gyvuliais prekiaujančių žydų pirklių⁷.

Naujaitiltyje susirūpinus buvo diskutuojama apie naujausius politinius įvykius: apie 1938 m. kovo mėnesio Lenkijos ultimatumą, kuriuo Lietuva buvo priversta užmezgti diplomatinius santykius, ir pirmiausia apie nacionalsocialistinės Vokietijos priverstinį Klaipėdos krašto susigrąžinimą 1939 m. kovo mėn. Tai, daugumos nuomone, rodė vyriausybės (Lietuvos) bejėgiškumą. Po to, kai Vokietija užpuolė Lenkiją, Sovietų Sąjunga dislokavo Raudonosios armijos dalinius eksteritoritorinėse bazėse Lietuvos žemėje, tik nedaugelis tikėjo Lietuvos nepriklausomybės išlikimu. Vis dažniau buvo kalbama apie tai, kuris iš dviejų potencialių okupantų užgrobs Lietuvą ir koks „sprendimas“ būtų geresnis⁸. Vis dėlto, kai Sovietų Sąjunga 1940 m. birželio mėn. aneksavo Lietuvą, tai sukėlė šoką⁹.

Diskusijoms apie A. Smetonos režimo pabaigą giminių ir pažįstamų rate nebuvo galo. Daugelis buvo įsitikinę, kad reikėjo kovoti ir nesuteikti okupantams galimybės inscenizuoti „legalios“ vyriausybės testinimo farso. 1940 m. birželio mėn. pabaigoje į svečius iš Kauno atvyko Juozo sesuo. Nijolė papasakojo, kad sovietų tankus Laisvės alėjoje Kaune su gėlėmis ir šūkais „valio!“ sutiko jauni žydai, ir tai paliko kartėlį lietuviams, kurie sovietų įžengimą į laikinąją sostinę¹⁰ turėjo priimti bėjėgiškai tylėdami. Kazys rašė, kad kariuomenėje nuotaika yra įtempta, nesupranta ma, kodėl sovietų daliniai buvo sutikti draugiškai, kodėl nekovota su okupantais¹¹.

Nepaisant nusivylimo ir netikrumo, Petraičiai iš pradžių tikėjo pažadais, kad sovietai apsiribos draugiškos Liaudies vyriausybės paskyrimu¹². Tačiau kai

⁷ Lietuvos žydų padėtis tarpukario laikotarpiu iš esmės vaizduojama pozityviai. Oficialios antisemitinės politikos nebuvo, tačiau lietuvių ir žydų santykiai pablogėjo 4-ajame dešimtmetyje. Pastebimas ekonominis antisemitizmas, pirmiausia kylantis iš naujai atsiradusio miestiečių vidurinio sluoksnio, kurie žyduose matė konkurentą. Tyrimų šia tema dar trūksta. Žr.: M. G r e e n b a u m, *The Jews of Lithuania. A History of a Remarkable Community 1316–1945*, Jerusalem-New York, 1995, p. 271–282.

⁸ Apie visuomenės nuotaikas keli mėnesiai prieš sovietų okupaciją žr.: L. T r u s k a, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 367–369. L. Truska teisingai konstatuoja „moralinę“ lietuvių visuomenės krizę.

⁹ Žr.: J. T a u b e r, „Wäre Selbstmord Ihrer Meinung nach besser?“ [Ar savižudybė, Jūsų nuomone, būtų buvęs geriau?]. Die letzten Monate der litauischen Republik März 1939 bis Juni 1940, *Die deutsche Volksgruppe in Litauen und im Memelland und aktuelle Fragen des deutsch-litauischen Verhältnisses*, hrgs. von B. Meissner u. a., Hamburg, 1998, S. 46–70.

¹⁰ Tarp 1920 ir 1939 m. Lietuva reišė pretenzijas į Vilnių, kuris tarpukario laikotarpiu priklausė Lenkijai. Dėl to visą tarpukario laikotarpį Kaunas buvo „tik“ laikinoji sostinė.

¹¹ Apie Lietuvos kariuomenę žr.: A. M a r t i n i o n i s, *Prievarta ir smurtu: dokumentai, prisiminimai*, Vilnius, 1998. A. Martinionio rašinys neatitinka mokslinio darbo reikalavimų.

¹² Reakcija į sovietų įžengimą nebuvo visiškai vienoda. Štai iš Marijampolės rajono politinė policija (dar lietuviška) 1940 m. birželio 28 d. pranešė, kad darbininkai naująją vyriausybę vertina

Liaudies vyriausybė pradėjo kampaniją už „rinkimus“ į Liaudies seimą ir vis daugėjo „demonstracijų“, pasisakančių už Lietuvos įstojimą į Sovietų Sąjungą, tuomet net ir optimistams tapo aišku, kad pildosi patys blogiausi nuogąstavimai. Rinkimų farsas, per kuriuos buvo pateiktas tik vienas kandidatų sąrašas ir buvo raginama balsuoti viešai, aktyvios komunistų propagandos ir priežiūros sąlygomis įvyko ir Naujaitiltyje: Klemensas ir Birutė nematė jokios kitos galimybės – tik balsuoti¹³. Leitenantui Petraičiui su visa kuopa buvo įsakyta vieningai balsuoti¹⁴.

Tuo metu išėjo iš pagrindžio ir Lietuvos komunistų partija, kuri buvo uždrausta beveik visą tarpukario laikotarpį. Juozas ir jo tėvai netikėtai pastebėjo, kad staiga tiek daug lietuvių, iš kurių niekas to nesitikėjo, stengėsi kuo greičiau įstoti į komunistų partiją ir ėmė garbinti „Tautų vadą“ draugą Staliną bei didžiąją Sovietų Sąjungą¹⁵. 1940 m. rudenį komunistų partijoje ir valdžioje vis daugėjo rusų, prie naujųjų šeiminių prisijungė ir kai kurie žydai¹⁶.

Po „savanoriško“ Lietuvos įstojimo į SSSR nuotaikos Naujaitiltyje kas mėnesį blogėjo. Nors Klemensas ir Juozas, skirtingai nei kiti, išsaugojo savo vietas administracijoje, tačiau kasdienybė radikaliai pasikeitė: nuolatinis spaudimas garbinti SSSR ir jos politiką, ūkio suvalstybinimas, prasidedanti prievartinė žemės ūkio kolektyvizacija ir nuolatinė agitacija prieš Bažnyčią suformavo slegiančią atmosferą.

Taip pat dažnėjo pirmieji pasipriešinimo ženklai: 1941 m. sausio mėn. ant namų sienų aplink miesto centrą buvo klijuojami ranka rašyti atsišaukimai, raginantys lietuvius ištverti ir nuversti „žydišką sovietų valdžią“. Kadangi atsišaukimai buvo platinami naktį ir vietiniai NKVD organai juos tuoj pat pašalindavo, juos perskaidydavo tik nedaugelis anksti atsikėlusių žmonių, tačiau atsišaukimų tekstai mieste-

pozityviai, tuo tarpu kaimo gyventojai ir inteligentija – atsargiai. Viltasi, kad Liaudies vyriausybei pavyks išsaugoti Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę. Kartu buvo visiškai aišku, kad Sovietų Sąjunga turi parodyti „reikiamą pagarbą“ (Lietuvos nepriklausomybei – vert. past.). Žr.: *Lietuvos okupacija ir aneksija 1939–1940: Dokumentų rinkinys*, parengė L. Breslavskienė ir kt., Vilnius, 1993, p. 316–318.

¹³ Policijos įstaigų pranešimai apie pasiruošimą rinkimams ir jų eigą, ten pat, p. 358–381.

¹⁴ 3-jojo artilerijos diviziono 1940 m. liepos 14 d. pranešimas generalinio štabo 2-am skyriui, ten pat, p. 355.

¹⁵ R. Y e s s n e r, *Jeder Tag war Jom Kippur. Eine Kindheit im Ghetto und KZ*, Frankfurt a. M., 1995, S. 27: „Pasirodė naujas visuomenės narys – tai buvo kolaborantai. Kai kurie jų buvo iš Lietuvos kalėjimų paleisti, tikri komunistai, tačiau dauguma jų paprasčiausiai išsoko į važiuojantį traukinį“.

¹⁶ Apie tautinę komunistų partijos narių sudėtį žr.: N. M a s l a u s k i e n ė, Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pabaigoje – 1940 m. rugsėjo mėn., *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 1(5), p. 77–104; N. M a s l a u s k i e n ė, Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio – 1941 m. birželio mėn., ten pat, 1999, Nr. 2(6), p. 20–46. Apie saugumo organus žr.: L. T r u s k a, Lietuvos SSR MVD – MGB personalo tautinė sudėtis 1940 m. spalio – 1941 m. birželio mėn., *Lituanistica*, 1998, Nr. 4(36), p. 52–62. Jokiu būdu negalima kalbėti apie žydų vyravinamą okupacinėje valdžioje.

lyje plito lyg gaisras¹⁷. Sklido gandai apie pagrindinę organizaciją, rengiančią sukilimą prieš sovietus¹⁸, tačiau Naujaitilyje niekas konkrečiau apie tai nežinojo.

Slaptuose pokalbiuose vis dažniau buvo kalbama apie tai, kad vienintelė viltis Lietuvai yra karas tarp Hitlerio ir Stalino. Kai kurie, panašiai kaip Klemensas, tokia galimybe netikėjo, kadangi Stalinas be Vokietijos žinios nebūtų galėjęs aneksuoti Lietuvos, be to, kai kurie aplinkiniuose kaimuose gyvenę Lietuvos vokiečiai be sovietų sutikimo nebūtų galėję išvažiuoti į Vokietiją¹⁹. Kiti, panašiai kaip Juozas, buvo tvirtai įsitikinę, kad bus vokiečių – sovietų karas ir *vermachtas* komunistinei šmėklai greitai padarys galą²⁰. Nijolė manė, kad Kaune dauguma įsitikinę, jog karas greitai kils ir tik laukia valandos, kad pakeltų ginklus prieš raudonuosius.

Naktį iš 1941 m. birželio 13-os į 14-ą Petraičius pažadino triukšmas gatvėje. Kai Juozas atsargiai pažvelgė pro langą, jis pamatė prie kaimynų namo stovinčius du sunkvežimius ir pastatą saugančius kareivius su mėlynais NKVD antsiuvais. Netrukus pasirodė vietinės KP organizacijos vadovas Slavinas* su keletu funkcionierių. Jų apsuptyje buvo dar 1940 m. rugpjūčio mėn. atleistas mokytojas Jonaitis* su žmona ir dviem vaikais. Juos įlaipino į sunkvežimį. Jonaitis buvo artimas krikščionims demokratams, tačiau nėjo jokių oficialių pareigų. Jis buvo laikomas ramiu ir atsargiu žmogumi. Jonaičių likimas ištiko dar dvi šeimas, vaikai verkė, nesuprasdami kas vyksta. Kuomet suimtieji stovėjo sunkvežimyje (Slavinas uždraudė jiems sėstis), komunistai bute darė kratą ir inventorizaciją. Galų gale sunkvežimiai nuvažiavo. Juozas girdėjo, kaip kitoje gatvėje motorai nutilo ir vėl pasigirdo garsūs šūksniai. Kadangi viena iš pagrindinių Naujaitilčio gatvių vedė į Kauną, visą birželio 14 d. ir kitomis dienomis gyventojai matė į Kauną važiuojančius sunkvežimius, prigrūstus vyrų, moterų ir vaikų.

Kauno prekinėje stotyje, traukinių atvykimo vietoje, vyko sukrečiančios scenos. Nijolė, kurios kaimynai buvo išvežti, savo akimis matė, kaip vyrai buvo atskirti nuo

¹⁷ Apie dažniausiai nekoordinuotas, pasireiškiančias kaip aukščiau aprašyta pasipriešinimo akcijas žr.: V. B r a n d i š a u s k a s, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06 – 1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 43–52.

¹⁸ Čia, be abejo, kalbama apie Berlyne įsteigtą Lietuvių aktyvistų frontą (toliau – LAF), kuris buvo aiškiai antisemitiškai orientuotas ir nacionalsocialistų politikoje išvėlgė šansą atgauti Lietuvai nepriklausomybę. Priešingai mitui, esą LAF planingai ir centralizuotai parengė ir įvykdė sukilimą, V. Brandišauskas „Siekiuose“ (žr. 17 nuorodą) įtikinamai parodė, kad dauguma akcijų vyko spontaniškai ir nekoordinuotai. Dėl to savo pasakojime aš sąmoningai taip pateikiu situaciją (konsteliaciją).

¹⁹ Apie Lietuvos vokiečių likimą žr.: H. S t o s s u n g, *Die Umsiedlungen der Deutschen aus Litauen während des Zweiten Weltkrieges: Untersuchungen zum Schicksal einer deutschen Volksgruppe*, Marburg-Lahn, 1993.

²⁰ Žr.: lakonišką formuluotę, kuria Stasys Gvildys (*Laisvės troškimo kaina*, Kaunas, 1999, p. 12) pradeda savo prisiminimus: „Žmonės laukė karo <...> Tikėjomės, kad Antrasis pasaulinis karas persimes iš Vakarų į Rytų Europą“.

moterų ir vaikų. Suimtieji privalėjo rikiuotis į grupes po 50 žmonių, ir po to buvo suvaryti į prekinis traukinius, kurie iš Kauno išvažiavo Rytų kryptimi. Akcija buvo kariškai suplanuota²¹: nelaimėlių atgabenimas ir traukinių paruošimas buvo tarpusavyje suderintas, pertraukų buvo labai nedaug. Prekinė stotis buvo apsupta NKVD dalinių, prie užtvartos veržėsi žmonės, norintys atsiseivinti su savo pažįstamais ir giminaičiais. Šaukiantys vaikai, verkiantys suaugusieji ir piktos sargybinių komandos susimaišė į siaubingą reginį²².

Kartu su šoku ir siaubu atsirado neapykanta. Kasdien pro Naujatiltį važiuo sunkvežimiai, o juose esantys žmonės dingdavo kažkur Sovietų Sąjungoje. Bejėgiška Juozo pyktį dar labiau kurstė tai, kad „klasinių priešų“ suėmimas galėjo būti įvykdytas tik padedant vietiniams komunistams. Pastarieji areštų metu pasižymėjo ypatingu uolumu. Tačiau sklido gandai, kad kai kuriems tremtiniams pavyko pabėgti į miškus.

1941 m. birželio 22-oji galėjo tapti puikia vasaros diena sekmadienio išvykai. Tačiau Petraičius pažadino lėktuvų keliamas triukšmas, kuris nuolatos stiprėjo. Tolumoje, Kauno pusėje, girdėjosi sprogimai. Manevrai? Prie lango stovintis Juozas įsitikino, be to, tai matė ir Birutė – ant žemai skrendančio lėktuvo šono buvo svastika! „Staiga lyg perkūno trenksmas nuskambėjo Lietuvos šalele – KARAS [paryškinta originale – J. T.]. Koks džiaugsmas, KARAS. Vienas kitą sutinka – sveikina, akyse džiaugsmo ašaros. Visi jaučia, kad išsivadavimo valanda arti...“²³. Taigi abejojantys, kaip Klemensas, buvo neteisūs: vokiečiai ateina!

Juozas kartu su kaimynais per radiją girdėjo „žydbernio“²⁴ Molotovo kalbą dėl kilusio karo; vokiečių radijo stotys perskaitė Hitlerio atsišaukimą į vokiečių tautą²⁵. Nuo pietų mieste nerimas vis augo: pro šalį traukė Raudonosios armijos daliniai, partijos būstinėje viešpatavo karštligiškas lakstymas, vis daugiau žydų su daiktais ir vežimais bėgo į Rytus²⁶. Birželio 23-iosios ryte į pietus nuo Naujatilčio esančia-

²¹ Apie mėnesius trukusius pasiruošimus trėmimui žr.: E. G r u n s k i s, Lietuvos gyventojų trėmimai, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose (Lietuvos kovų ir kančių istorija, kn. 1)*, sud. E. Grunskis ir kt., Vilnius, 1995, p. 22–47; L. T r u s k a, A. A n u š a u s k a s, I. P e t r a v i č i ū t ė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais: MVD – MGB organizacinė struktūra, personalas ir veikla*, Vilnius, 1999, p. 149–151.

²² Pasakojimas remiasi įvykių liudininkų parodymais, paskelbtais: *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998)*, sud. I. Ignatavičius, Vilnius, 1999, p. 41–45.

²³ Pirmųjų karo dienų įvykių Trakuose aprašymas, *1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys*, sud. V. Brandišauskas, Vilnius, 2000, p. 153.

²⁴ Partizano Kęstučio Miklaševičiaus aprašyti pirmųjų karo dienų įspūdžiai ir pasipriešinimo kovos Šančiuose, ten pat, p. 44.

²⁵ W. W e t t e, Die propagandistische Begleitmusik zum deutschen Überfall auf die Sowjetunion am 22. Juni 1941, „*Unternehmen Barbarossa*“. *Der deutsche Überfall an die Sowjetunion 1941*, hrsg. von G. R. Ueberschär und W. Wette, Paderborn, 1984, S. 116.

²⁶ Apie nesėkmingą savo šeimos bandymą pabėgti ir su tuo susijusius išgyvenimus žr.: S. G a n o r, *Das andere Leben. Kindheit im Holocaust*, Frankfurt a. M., 1998, S. 37–55.

me miške girdėjosi šūviai. Apie 9.30 Kauno radijas sugrojo Lietuvos himną, paskelbė Nepriklausomos Lietuvos atkūrimą ir paragino gyventojus ginti visą turtą nuo bėgančių komunistų²⁷.

Ši žinia Juozą įelektrino: jis taip pat norėjo prisidėti prie Lietuvos išlaisvinimo. Iš pradžių tėvai jį bandė sulaikyti, bet galų gale leido jam išeiti²⁸.

Juozas tikėjosi, jog partizanai slapstosi aplinkiniuose miškuose ir iš tikrųjų netrukus jis susidūrė su pabėgusiu pažįstamu, kuris taip pat ketino „pasivaikščioti po mišką“. Ūkininko sūnus Simas* iš vieno aplinkinio kaimo taip pat žinojo, kur galima surasti sukilėlius. Galiausiai jie susidūrė su 20 vyrų grupe, kuriems vadovavo nuo trėmimo į mišką pabėgęs buvęs Naujatilčio pieno bendrovės direktorius ir tautininkų partijos narys Jurgis Rakauskas*. Vyrų turėjo keturis pistoletus ir tris medžioklinius šautuvus. Taigi pirmas uždavinys buvo apsirūpinti ginklais²⁹. Pasinaudoję vis labiau ryškėjančiu chaosu, partizanai surengė prie greitkelio pasala ir nuginklavo raudonarmiečius³⁰. Tuo tarpu Juozo „daliny“ išaugo iki 40 vyrų, dauguma jų buvo ginkluoti. Kuomet vis labiau aiškėjo, kad Raudonosios armijos traukiamasis panašėja į bėgimą, J. Rakauskas nusprendė vykti į Naujatilį.

Miestelio pakraštyje įvyko įnirtingas susišaudymas su raudonarmiečiais, kurio metu abi pusės neišvengė aukų. Kai kurie partizanai kalbėjo, kad susišaudyme dalyvavo ir civiliai asmenys, tikriausiai žydai, kadangi bolševizmas yra ne kas kita, kaip „žydų“ išradimas³¹. Žygiuodami į miesto centrą, partizanai prie komunistų partijos būstinės susidūrė su atkakliu pasipriešinimu, tikriausiai ten buvo ir Slavino vadovaujami į Rytus bandantys pabėgti vietiniai komunistai. Jie užsibarikadavo komunistų partijos pastate ir ėmė šaudyti. Buvo nušauti du partizanai. Tai dar labiau pakurstė partizanų pyktį. Kai pasibaigus šoviniams komunistai pasidavė,

²⁷ Atsišaukimo fragmentus paskelbė Algimantas Liekis (*Lietuvos laikinoji vyriausybė (1941 06 22 – 08 05)*, Vilnius, 2000, p. 10).

²⁸ Partizano Kęstučio Miklaševičiaus aprašyti pirmųjų karo dienų įspūdžiai ir pasipriešinimo kovos Šančiuose, *1941 m. birželio sukilimas*, p. 47: „Kupinas vilčių laukdavau, kada pradės mušti laisvės valanda. Šiandien ji jau ima mušti. Pasakau motinai, jog aš einu pas partizanus. Iš pradžių ji tam priešinosi, bet matydama, kad aš nenusileidžiu, galų gale sutiko. Išėjau“. Kitaip elgėsi V. Adamkaus tėvas, kuris savo sūnui tiesiai šviesiai pasakė, kad „esu dar piemenukas ir ne mano reikalas kištis į tokius įvykius“; žr.: V. A d a m k u s, *Likimo vardas – Lietuva*, Kaunas, 1997, p. 13.

²⁹ Beveik visuose sukilėlių pranešimuose minimas ginklų trūkumas. Tai aiškiai rodo, kad dauguma sprendimų sukilti būdavo priimami spontaniškai.

³⁰ Išsklaidytų raudonarmiečių nuginklavimą savo pranešime apie Šeduvos paėmimą aprašė Brunardas Jonas Mackevičius, žr.: *1941 m. birželio sukilimas*, p. 135.

³¹ Žydų ir komunistų sutapatinimas būdingas pranešimams apie sukilimą, kuriuos paskelbė V. Brandišauskas. Kaip pavyzdį galima pateikti įvykių aprašymą iš Raguvos valsčiaus: „Pradžioje partizanų veikla visose apylinkėse pasireiškė gyventojų turto saugojimu nuo vietinių komunistų ir žydų <...> Žydai ir komunistai turėjo benzino butelius, su kuriais pasitraukimo atveju turėjo padegti kaimus...“ (Raguvos valsčiaus partizanų kovos 1941 m. birželio mėn., ten pat, p. 132).

vienas partizanas, kurio brolis su šeima buvo ištremtas, Slavina nušovė vietoje. Kiti funkcionieriai buvo sumušti ir išplūsti, labiausiai iš jų nukentėjo žydų tautybės komunistas. Galiausiai suimtieji buvo įkalinti vietinėje policijos nuovadoje. Juozas patyčiose nedalyvavo, tačiau neapykantą ir susijaudinimą suprato.

Kai partizanai „užėmė“ turgaus aikštę, joje ėmė rinktis vis daugiau gyventojų. Staiga kažkieno rankose atsirado ir lietuviška vėliava. Kuomet buvo keliama vėliava, susirinkusieji su ašaromis akyse giedojo Lietuvos himną³². Žmonės pranešinėjo apie paskutinius įvykius ir pasakojo, kad besitraukiantys sovietai vykdė konfiskacijas ir nušovė vieną gyventoją, kuris nenorėjo atiduoti savo dviračio³³. Kai kurie parodė, kad komunistus pirmiausia rėmė žydai.

J. Rakauskas įsakė Naujaitilyje paieškoti komunistų ir raudonarmiečių, ir ypač atidžiai patikrinti žydų kvartalą. Tuo tarpu dėl turgaus aikštėje susirinkusios minios apskritai nebuvo galima suprasti, kas priklauso partizanams, o kas ne. Minia įsiveržė į daugiausia žydų gyvenamą miesto dalį ir pradėjo „kratas“. Buvo laužiamos durys, girdėjosi garsūs šūksmai ir riksmas, džerskėjo langų stiklai ir pavieniai šūviai. Juozas matė, kaip daugelis žydų buvo ištempti iš namų ir tiesiog gatvėje sumušti, kadangi jie buvo „komunistai“. Daug koneveikiamų ir skriaudžiamų žydų buvo nuvaryta kalėjimo link³⁴.

Po kelių valandų į Naujaitilį įžengė vokiečių kariniai daliniai. Gyventojai jų ilgesingai laukė ir su džiaugsmu sveikino³⁵. Pirmas savimi pasitikinčių, gerai ginkluotų ir drausmingų vokiečių kareivių įspūdis neleido abejoti triuškinančia vermachto pergale³⁶.

³² Šis įvykis taip pat dažnai minimas įvairiuose dokumentuose, žr.: V. Žičkūnas apie Mažeikių partizanų būrio antikomunistinę veiklą, ten pat, p. 109.

³³ Šį įvykį mini V. Brandišauskas: V. B r a n d i š a u s k a s, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*, p. 82.

³⁴ Dovas Levinas pasakoja apie tokį „namų apieškojimą“, vykusį Kaune, žr.: D. L e v i n, *Ruins and Remembrance, Hidden History of the Kovno Ghetto*, United States Holocaust Museum, Boston u. a., 1997, p. 222 f.

³⁵ Jonas Giruckas apie Alantos apylinkės partizanų veiklą, *1941 m. birželio sukilimas*, p. 159: „Įžygiavusią vokiečių kariuomenę žmonės entuziastingai sveikino, mergaitės dalijo gėlių puokštes vokiečių kariams. Ne vieno akyse matėsi ašaros“.

³⁶ Iš visiškai skirtingų pozicijų V. Adamkus ir D. Levinas rašė apie tai, kad vokiečių kariuomenės įžengimas į Kauną jiems paliko visiškai kitokią įspūdį, nei Raudonosios armijos atėjimas 1940 m. birželio mėnesį žr.: D. L e v i n, *Ruins and Remembrance*, p. 222: „Aš dirstelėjau pro langinių kraštelių ir pamačiau vokiečių kareivius, įžengiančius į miestą tuo pačiu keliu, kaip ir sovietų tankai, kurie triumfuojančiai riedėjo prieš metus. Visgi, skirtingai nuo sovietų dalinių, kurie atrodė nesiskutę ir apšepę, man susidarė įspūdis, kad vokiečiai švyti ir spinduliuoja sveikatą bei pasitikėjimą savimi. Porą minučių jaučiau, kad niekas nepajėgs pasipriešinti tokiai armijai“; V. A d a m k u s, *Likimo vardas – Lietuva*, p. 9 (apie sovietų įžengimą); p. 13: „Vokiečių kariai atrodė visiškai kitaip negu rusų. Blizgantys batai, švarios uniformos, visi pasitempę, išdidūs.... Iš tikrųjų žmonės manė, kad atėjo nors ir svetima, bet jau bent civilizOTOS tautos kariuomenė“.

Partizanai, užsirišę baltus raiščius³⁷, išsirikiavo turgaus aikštėje, vokiečių karininkas jiems padėjo už pagalbą (pastangas) ir įsakė saugoti miestą bei pradėti aplinkinių miškų valymą nuo išsisklaidžiusių raudonarmiečių ir komunistų. Jis patikino, kad netrukus atvyks vokiečių apsaugos divizijos ir bus paskirtas vokiečių vietos komendantas.

Vienas pirmųjų vokiečių komendanto, pagyvenusio kapitono, įsakymų partizanams buvo sutelkti žydus barakų rajone miesto pakraštyje, kad jie negalėtų „kelti pavojaus“ vietinei tvarkai³⁸. Partizanai grubiai varė žydus per miestą į barakus. Dauguma gyventojų stengėsi laikytis atokiau nuo šių scenų, tačiau buvo ir tokių, kurie stovėjo ant šaligatvių, plūsdami žydus ir grasindami jiems atkeršyti už paramą sovietams³⁹.

Tačiau toks elgesys su žydais daugiau buvo neramių dienų šalutinis reiškinys. Dauguma žmonių mėgino sužinoti, ar jų giminaičiai sėkmingai išgyveno karo suirutę. Petraičiai pirmiausia rūpinosi savo Kaune gyvenančia dukterimi ir ypač jos vyru Kaziu, kuris tarnavo prie Varėnos 29-ojo šaulių teritorinio korpuso (sovietai Lietuvos kariuomenės likučius reorganizavo į šį korpusą) 184-ojoje šaulių divizijoje⁴⁰. Šalia viešpatavo džiaugsmas ir viltis atgauti šalies nepriklausomybę.

Tuo tarpu vokiečiai įsakė išformuoti partizanų būrius ir jų nariams pasiūlė stoti į savisaugos (geriausiai žinomas vadinamasis TDA batalionas Kaune⁴¹) ir pagalbinės policijos dalinius. Daug partizanų pasiūlymą priėmė⁴², Juozas taip pat buvo besutinkąs, bet J. Rakauskas jam „kaip savam žmogui“ pasiūlė dirbti civilinėje administracijoje.

Pagaliau liepos pradžioje iš Kauno atėjo laukta žinia: Nijolės šeima sėkmingai išgyveno. Sesuo papasakojo apie įvykius Kaune: apie partizanų kovas prieš sovietus, „Metalo“ fabriko gynimą, radiofono užėmimą⁴³. Visi Kauno žydai dabar kolektyviai

³⁷ Baltaraiščiai tapo žydų gyventojų siaubu. Pirmųjų karo dienų žudynes vykdė beveik vien tik baltaraiščiai.

³⁸ Laikinojo Seinų aps. komiteto posėdžio, įvykusio 1941 m. birželio 25 d., protokolas Nr. 4, 1941 m. birželio sukilimas, p. 242.

³⁹ Panašios scenos vyko, pavyzdžiui, steigiant žydų getą Kaune; žr.: S. G a n o r, *Das andere Leben*, S. 62: „Dauguma žmonių gatvėje buvo pakeliui į darbą. Tik retkarčiais kas nors sulaukdavo prakeikimų: „Jūs žydiški išperos, ateina jums galas!“ arba „Kristaus žudikai, greitai jūs degsite pragare“.

⁴⁰ Žr.: S. K n e z y s, Nusikalstamos okupacinės politikos sistema – karinių struktūrų vaidmuo ir kolaboravimas su jomis. (Nespausdintas pranešimas Tarptautinei komisijai nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti. 2000 m. lapkritis).

⁴¹ Apie tai žr.: kritiškai vertinamą Knuto Stango darbą (*Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamnn und die Ermordung der litauischen Juden*, Frankfurt a. M., 1996), apie Kauno TDA batalioną žr. p. 113–125.

⁴² 1941 m. birželio sukilimas, p. 108–118.

⁴³ Ten pat, p. 34–82. Nors partizanų karinių akcijų vertė nebuvo didelė, tačiau K. Stango teiginys (žr. 41 nuorodą) esą „narsūs kovotojai už Lietuvos nepriklausomybę“ laikėsi atokiau nuo Raudonosios

turėjo išpirkti savo kalnę už sovietinę okupaciją. Įvyko žiaurūs pogromai, Kauno centre vidury baltos dienos, stebint praeiviams ir vokiečių kareiviams, žydai buvo mirtinai mušami⁴⁴. Tuo tarpu gyvenimas normalizavosi, vien tik žydai dingo iš gatvių⁴⁵.

Kazys per vokiečių puolimą taip pat liko gyvas. Kadangi 184-oji pėstininkų divizija dislokavosi vasaros stovyklose netoli sienos, beveik visi lietuvių kareiviai ir karininkai sukilo prieš sovietams ištikimus kareivius (dažniausiai rusus), kurių buvo mažuma, ir perėjo į greitai besiveržiančių vokiečių pusę⁴⁶. Pastarieji divizijos kareivius greitai paleido, tačiau tuo pačiu jiems pasiūlė stoti į lietuvių pagalbinės policijos dalinius. Vokiečiai užtikrino, kad šie daliniai bus naudojami vidaus tvarkos palaikymui⁴⁷. Kazys šį pasiūlymą priėmė, kadangi jis turėjo tik karinį išsilavinimą. Be to, jis privalėjo rūpintis pragyvenimu ir tikėjosi, kad galbūt greitai bus vėl atkurta Lietuvos kariuomenė, į kurią jis tikrai bus priimtas.

Tuo tarpu Naujaitiltį pasiekė pirmieji Laikinosios vyriausybės Kaune nurodymai, ir daugiau ar mažiau savarankiškai J. Rakausko veiksmai atėjo galas. 1941 m. liepos 16 d. Juozas su savo viršininku išvyko į valsčių viršaičių ir policijos nuvadų viršininkų susirinkimą. Čia principinę kalbą pasakė apskrities viršininkas ir policijos vadas kapitonas A. Audronis*:

„Šiuo metu valsčiai gyvena sunkų laiką dėl ištisus metus siautusio bolševikų teroro ir dėl vykstančio karo, tačiau visa Lietuva turi būti ir yra laiminga, kad tas žydiškasis raudonasis teroras baigėsi.<...>

armijos ir pasirinko „labiau pelningą taikinį... žydus“, yra netinkamas nei istoriniu, nei stiliumi požiūriu. 1942 m. lietuvių komunistų Maskvoje parašyti pranešimai apie 1941 m. birželio įvykius liudija, kad „banditai“ (sovietinis sukilėlių pavadinimas) darė įtaką padėčiai užfrontėje ir kaustė sovietų dalinių veiksmus. Dalis tokių nepadailintų pranešimų mini „banditų“ likvidavimus: *1941 m. birželio sukilimas*, p. 296–348.

⁴⁴ Turimos galvoje žiaurios žydų žudynės 1941 m. birželio 27 d. Lietūkio garaže. Apie tai žr.: „*Schöne Zeiten*“. *Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer*, hrsg. von E. Klee, W. Dreßen und V. Rieß, Frankfurt a. M., 1998, S. 32–44 (su nusikaltimų nuotraukomis). Pogromų metu buvo nužudyta tūkstančiai žydų.

⁴⁵ Korespondento Jurgio Krasausko informacija apie padėtį Kudrikos Naumiestyje pirmą karą mėnesį, *1941 birželio sukilimas*, p. 145: „Dabar K[udirkos] Naumiestyje gyvenimas vyksta visai normaliai, lyg karo visai nebuvo, tik labai mažai matyti žydų...“.

⁴⁶ Žr.: S. K n e z y s, min. veik. 179-osios pėstininkų divizijos kareiviai buvo raudonarmiečių saugomi ir priversti trauktis į Rytus, dezertyruoti pavyko tik paviniams arba mažoms grupelėms.

⁴⁷ Nuo 1944 m. kovoje su sovietais išgarsėjęs partizanas Jonas Žemaitis, būdamas karo belaisvių stovykloje, atsisakė stoti į pagalbinės policijos dalinius, kadangi nebuvo tikras, ar vokiečiai jų nepanaudos už Lietuvos ribų (vėliau taip ir atsitiko), ir ar apskritai pripažins Lietuvos laikinąją vyriausybę. Nepaisant atsisakymo, J. Žemaitis iš karo belaisvių stovyklos greitai buvo paleistas; žr.: N. G a š k a i t e Ž e m a i t i e n ė, *Žuvusiųjų prezidentas*, Vilnius, 1998, p. 54. Apologetinės literatūros teiginys, esą į nelaisvę paimti lietuvių kareiviai dėl grėsmės mirti badu buvo priversti stoti į pagalbinius batalionus, neatitinka tikrovės.

Vokietijos interesai – mūsų interesai. Kas priešas Vokietijai, tas ir mums. Žydija, kaip išsigimusi tauta, kuri po priedanga raudonosios vėliavos aukščiausio sadizmo priemonėmis nori pavergti visą žmoniją ir ją sugyventinti, vokiečių tautos Führerio radikaliomis priemonėmis ir labai greitai tvarkoma.

Reikia skaityti, kad šitas klausimas jau išspręstas, tačiau atsiranda dar vienas kitas lietuvis, net ir policininkas, kuris bando tą klausimą rišti savaip. Aš jums sakau, kad šiuo klausimu dviejų nuomonių negali būti, turi būti ir yra tik viena nuomonė, ji turi būti visu 100% pildoma, ji aiškiai apibrėžta Adolfo Hitlerio knygoje „Mano kova“ (Mein Kampf). Taigi žydas, būdamas didžiausiu išnaudotoju, sadistu, gešeftininku savanaudžiu ir kultūros niekintoju, yra žemiausias iš visų žmonių, tautų ir rasių; jis negali būti lygiai traktuojamas, skaitomas su kitais žmonėmis. Kas bendrauja su žydais, kas patarnauja žydams, kas tarpininkauja žydams nupirkti maisto produktus ar palaiko vienokiu bei kitokiu būdu žydus <...> yra tautos išdavikas ir <...> bus baudžiamas. Pirmos eilės piliečiai yra vokiečiai ir lietuviai, gi antros eilės piliečiai yra lenkai ir rusai, o žydai yra paskutiniai iš visų tautų. Aš prašau ir reikalauju griežtai žiūrėti, kad žydai nešiotų iš priekio ir užpakalio nustatytą ženklą <...>⁴⁸.

Viltys atgauti Lietuvos savarankiškumą mirė 1941 m. liepos pabaigoje, kai vokiečių kariuomenė perdavė valdymą vokiečių civilinei administracijai. Dabar Lietuva priklausė Ostlando (Rytų krašto) reicho komisariatui, kurio viršininkas Hinrichas Lohse savo pirmajame atsišaukime į gyventojus net neužsiminė apie autonomiją. Lietuvos generaliniu komisaru buvo paskirtas Adrianas von Rentelnas, kurio pirmieji veiksmai daugiau ar mažiau buvo nukreipti į protestuojančios Lietuvos laikinosios vyriausybės paleidimą. Generalinių tarėjų vadovaujama lietuvių savivalda tebuvo vykdomasis vokiečių norų ir reikalavimų organas⁴⁹.

Prablaivėjimas ir nusivylimas buvo jaučiamas visame Naujaitiltyje. Juozas nusprendė pasilikti dirbti savivaldybėje iš esmės dėl to, kad nematė alternatyvos.

⁴⁸ Alytaus apskrities viršininko ir policijos vado kpt. A. Audronio kalba apskrities nuovadų viršininkų suvažiavime liepos 16 d. Alytuje, 1941 m. birželio sukilimas, p. 196, 198. Laikinosios vyriausybės antisemitinė politika, pirmiausia nukreipta į žydų nuosavybės ir teisių atėmimą bei getoizavimą, abejonių nekelia. Tekste panaudota citata daugiau atspindi ekstremistinį požiūrį. Atviras lieka klausimas, ar tai buvo savarankiškas sprendimas, ar vokiečių tikslų įgyvendinimas, žr.: ten pat, p. 140–145.

⁴⁹ Šiame darbe plačiau apie vokiečių okupacinę politiką nekalbama. Dėl tekste pateiktų samprotavimų žr.: S. M y l l y n i e m i, *Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941–1944. Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik*, Helsinki, 1973; nors šis veikalas neatitinka dabartinio tyrimų lygio, tačiau dėl naujų darbų stokos juo galima remtis. Christophas Dieckmannas Frankfurte prie Maino rengia disertaciją apie vokiečių okupacinę politiką. Joje bus naujų ir svarbių mokslinių tyrimų rezultatų. Tuo tarpu žr.: Ch. D i e c k m a n n, *Überlegungen zur deutschen Besatzungsherrschaft*, *Annaberger Annalen* 5, 1997, S. 26–46. Iš lietuviškos pusės paminėtina svarbi Arūno Bubnio monografija „Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)“ (Vilnius, 1998).

1941 m. rugsėjo pradžioje Juozą pasikvietė J. Rakauskas ir pasakė apie telefono skambutį iš Kauno. Buvo pranešta, kad žydų klausimas artimiausiu laiku bus išspręstas radikaliu būdu. Tuo reikalu į miestą atvyks specialus būrys. Juozas buvo paskirtas atsakingu už vietinių jėgų pasiruošimą akcijai, jam taip pat pavedamas žydų turto paėmimas (konfiskavimas). Kai žydai buvo uždaryti į getą, Juozas tvarkė jų butų ir namų reikalus bei nagrinėjo prašymus juos išsigyti⁵⁰. Dėl to jis buvo laikomas žydų reikalų specialistu⁵¹. Po ekstremistinės antisemitinės propagandos lietuviškoje spaudoje⁵², pirmųjų karo dienų pogromų ir atviro bei sistemingo vokiečių priešiško žydams⁵³ Juozas numanė, koks bus „sprendimas“.

Už kelių kilometrų nuo Naujatilčio buvo didelis miškas, pasiekiamas gana plačiu lauko keliu. Apžiūrėjus vietovę kartu su vietiniu policijos viršininku Vladu Sturgaičiu*, kuris dar iki 1940 m. buvo miestelio vykdomosios valdžios viršininkas⁵⁴, nuspręsta masines žudynes vykdyti šiame miške. Kai buvo pranešta apie dalinio atvykimą iš Kauno, 1941 m. rugsėjo 10 d.⁵⁵ visi apylinkės policininkai ir buvę vietinio savisaugos dalinio nariai, jiems pažadėjus ypatingas premijas, buvo sukviesti į Naujatilį. Žydai, kurie po uždarymo į getą dirbo prievartinius darbus, ankstų 1941 m. rugsėjo 10 d. rytą turėjo pristatyti darbininkų būrį⁵⁶. Su stipria apsauga būrys buvo nuvestas į mišką ir pradėjo kasti duobes.

Tuo metu iš Kauno atvažiavo SS oberšturmfiurerio Hamanno vadovaujamas „skrajojantis“ (mobilus) būrys, kurį sudarė beveik vieni lietuviai⁵⁷. Juozas gavo nurodymą su stipria vietinių apsauga pristatyti žydus į mišką. „Surinkimo vietoje“

⁵⁰ Arijizavimas, t. y. žydų turto ir nuosavybės konfiskavimas Lietuvoje iki šiol yra labai mažai tyrinėta tema. Tikėtina, kad šiuo metu inicijuojami darbai Lietuvos visuomenei bus labai skausmingi.

⁵¹ Kai kur, pavyzdžiui, Rokiškyje, lietuviškos administracijos rėmuose formaliai buvo įsteigti „žydų reikalų“ komitetai; žr.: *1941 m. birželio sukilimas*, p. 112. Mūsų pavyzdys rodo informacinį kompetentingumą.

⁵² Ten pat, p. 139. Taip pat žr.: lietuvišką plakatą „Žydas – jūsų amžinas priešas“, paskelbta: *Hidden History of the Kovno Ghetto*, United States Holocaust Memorial Museum, Washington, 1997, p. 16.

⁵³ Turima galvoje vokiečių civilinės valdžios antisemitiniai įsakai, geriausiai atspindintys padėtį Kaune. Apie tai žr.: *Einsatz im „Reichskommissariat Ostland“ – Dokumente zum Völkermord im Baltikum und Weißrußland 1941–1944*, hrsg. von W. Benz u. a., Berlin, 1998, S. 174–220.

⁵⁴ Daug A. Smetonos laikų policininkų ir valdininkų po 1941 m. birželio sugrįžo į savo senas darbo vietas. Daugelis jų po 1940 m. birželio buvo pabėgę į Vokietiją. Iki šiol beveik visiškai nėra tyrimų apie šių asmenų ratą.

⁵⁵ Šią dieną operatyvinis būrys Nr. 3 Varėnoje nužudė 831 žydą; žr. vadinamąjį Jägerio pranešimą: „*Schöne Zeiten*“..., S. 53.

⁵⁶ Žydų naudojimas prievartiniam darbui, be kita ko, įrodytas Rokiškio apskrityje: *1941 m. birželio sukilimas*, p. 253.

⁵⁷ Žr. Jägerio pranešimą: „*Schöne Zeiten*“..., S. 52: „Suorganizavus skrajojantį būrį, SS oberšturmfiureriui Hamannui ir aštuoniems-dešimčiai patikimų operatyvinio būrio Nr. 3 vyrų vadovaujant, kartu su lietuvių partizanais buvo įvykdytos šios akcijos“.

aukos privalėjo nuogai nusirengti ir po to buvo perimtos „skrajojančio“ būrio. Grupėmis, apytikriai po 70 žmonių, vyrai, moterys ir vaikai iš apsupto geto buvo varomi į „surinkimo vietą“. Jau tuo metu įvyko žiaurių ekscesų, ypač prieš vyresnio amžiaus žmones, kurie negalėjo ar vos spėjo greitai eiti kartu su kitais. Kadangi Naujatiltyje buvo girdėti šūviai, visi gyventojai, be abejonės, žinojo, kas vyko šią rugsėjo dieną.

„Arklių turguje, kur mes susirinkome, stovėjo aukšta tvora. Čia mes laukėme pabaigos. Kai kurie žydai bandė pasprukti per tvorą, bet buvo tučtuojau sušaudyti <...>. Iš pradžių lietuvių sargybiniai iš minios atrinko stipriausius jaunuolius <...>. Tai buvo žmonės, kurie atrodė galintys save ginti. Jie buvo pirmieji nuvesti nužudyti <...>. Iš pradžių dar atsirasdavo savanorių, kurie rikiuodavosi į grupes. Vėliau be atrankos žmonės buvo šaukiami iš minios ir formuodavo kitas grupes“⁵⁸.

Juozas iš pradžių buvo gete, po to lydėjo vieną „transportą“ ir taip pasiekė „surinkimo vietą“. Po to, kai žydai buvo paniekinti juos išrengus nuogai, mušami „skrajojančio būrio“ narių, jie buvo nuvaryti prie masinio kapo:

„Iš trijų duobės pusių buvo supilti pylimai, ketvirtoje pusėje buvo nedidelė atšlaitė, kuria žydai buvo varomi žemyn <...>“. Žudikai „išsirikiavo ant pylimų ir nuo jų šaudė pasmerktuosius. <...> Likusieji žydai privalėjo patys lipti ant sušaudytųjų, vėliau netgi kopti ant lavonų, kadangi duobė beveik iki pat krašto buvo užpildyta lavonais“⁵⁹.

Juozas neištvėrė tokio vaizdo ir sugrįžo prie „surinkimo vietos“. Čia vietiniai policininkai ir „skrajojančio būrio“ nariai naršė aukų drabužius, ieškodami pinigų, papuošalų ir kitų vertingų daiktų. Degtinės buteliai buvo siunčiami ratu, ir prieš pietus kai kurie apgirto⁶⁰. Vakarop visi Naujatilčio žydai buvo nužudyti. Paskutinius sušaudė darbininkų būrio vyrus, po to, kai jie žeme užpylė masinį kapą ir išsikasė duobę sau. „Skrajojantis būrys“ pavedė Juozui ir jo žmonėms užkasti šią paskutinę duobę.

Naujatiltyje gyvenimasėjo toliau, lyg nieko nebūtų atsitikę. Apie šimtmečiais miestelyje gyvenusią žydų bendruomenę, sunaikintą per vieną rugsėjo dieną, nieko nebuvo kalbama. Galima buvo pamanyti, kad Naujatiltyje žydų niekada ir nebuvo. Jų butuose ir namuose dabar gyvena lietuviai, lietuviai perėmė jų parduotuves, o

⁵⁸ R. L e h m a n n, „Du wirst leben und dich rächen“, *Die Geschichte des Juden Zvi*, München und Leipzig, 1992, S. 35.

⁵⁹ Masinės žudynės aprašytos pagal: Ch. B r o w n i n g, *Ganz normale Männer. Das Reserve-Polizeibataillon 101 und die „Endlösung“ in Polen*, Reinbek b. Hamburg, 1993, S. 119. Cituojami du masinių žudynių 1942 m. rugpjūčio 17 d. Lomazy (Lenkija) liudininkai.

⁶⁰ Žudikų piktnaudžiavimas alkoholiu įrodytas daugeliu atvejų; žr.: H. K r a u s n i c k, *Hans – Heinrich Wilhelm, Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD*, 1938–1942, Stuttgart, 1981, S. 558.

sinagogos buvo paverstos sandėliais. Tačiau kalbant apie tuos, kurie dalyvavo rugsėjo 10-osios masinėse žudynėse, retkarčiais buvo minimas žodis „žydšaudys“.

Tą vakarą Petraičių namuose viešpatavo tylą. Staiga Birutė pradėjo kalbėti apie nuodėmę, kurią Juozas sau užsitraukė⁶¹. Paaiškėjo, kad ir antras jų sūnus dalyvavo masinėse žudynėse, tačiau tėvai to niekad nesužinojo, kadangi Kazys Juozą ap-lankė jo darbovietėje. Kai Juozas pamatė savo brolių, dėvintį lietuvių pagalbinės policijos uniformą, jis išsigando. Kazys atrodė išsekęs ir prislėgtas. Nuo jo sklido stiprus alkoholio tvaikas⁶². Jis papasakojo apie žydų moterų ir vaikų žudynes, kurias įvykdė jis ir jo draugai⁶³.

Kazys papasakojo, kad kai kurie jo bataliono kolegos, kuomet paaiškėjo, ko-kias „užduotis“ jiems reikės vykdyti, iš bataliono išstojo⁶⁴. Jis pats, kaip ir dauguma jo kolegų, pasiliko, kadangi nematė kitos išeities ir kaip karininkas nenorėjo būti laikomas skystablauzdžiu. Galiausiai žydai juk nemažai prisidėjo prie bolševikinio teroro⁶⁵. Juozas papasakojo apie rugsėjo 10-osios įvykius ir tėvų reakciją. Broliai vieningai sutarė, kad šeima nieko neturi žinoti apie tikrąją Kazio veiklą. Vėliau Kazio batalionas buvo perkeltas į Baltarusiją⁶⁶, tačiau kai Kazys atvažiuodavo atos-

⁶¹ „Dangiškasis Tėve! Dabar tu su savo nuodėme turėsi gyventi visą likusį gyvenimą...“.

Solly Ganor, kurį su šeima rūsyje slėpė lietuvių valstiečių šeima, mini šią tėvo pasakytą frazę savo sūnui po to, kai jis po žydų žudynių sugrįžo namo. Kitą dieną valstiečio žmona pažadino bėglis: „Greičiau ruoškitės, kol nepabudo mano sūnus“. Jos balsas buvo kimus, lyg būtų verkusi. „Man labai gaila“, pasakė ji, pažvelgusi į mūsų veidus, „man be galo skaudu, kad Jūs visa tai girdėjote. Jis visada buvo toka mielas mažas berniukas, tačiau papuolė į blogą kompaniją. Aš meldžiuosi už jį“. Ji persi-žegnojo. Jos akys buvo sklidinos ašarų“ (S. G a n o r, *Das andere Leben*, S. 50).

⁶² Apie kai kurių masinių žudynių dalyvių psichines „problemas“ žr.: H. J ä g e r, *Verbrechen unter totalitärer Herrschaft: Studien zur nationalsozialistischen Gewaltkriminalität*, Frankfurt a. M., 1982, S. 72.

⁶³ Tokį liudijimą randame: S. G a n o r, *Das andere Leben*, S. 50: „Aš nemiegojau dvi naktis... Dvi dienas mes varėme žydus. Aš niekada negailėjau šitų išperų, tačiau tai buvo siaubinga. Šaudyti moteris, vaikus...“, žr. (62 nuorodą).

⁶⁴ K. S t a n g, *Kollaboration und Massenmord*, S. 146–148; rašo, kad 1941 m. liepos mėn. Kauno TDA batalione kilo išstojimų banga, kuri kulminaciją pasiekė liepos 9 d., kai batalioną paliko 68 kareiviai. Priešingai mažai įtikinamoms ir subjektyvioms K. Stango spėlionėms, tai liudija, kad išstojimai buvo susiję su masinėmis žudynėmis, kadangi nuo 1941 m. liepos 7 d. Hamanno „skrajo-jantis būrys“ pradėjo vykdyti žudynes už Kauno ribų.

⁶⁵ Žudikų motyvacijos tyrimus į priekį pastūmėjo Ch. Browningas. Aš pritariu jo samprotavimams apie karjeros ir grupės spaudimo faktorių svarbą 101-ajame vokiečių policijos batalione; žr.: Ch. B r o w n i n g, *Ganz normale Männer*, S. 208–247. Tiesa, nereikėtų užmiršti, jog tarp vokiečių policijos ir lietuvių pagalbinės policijos dalinių buvo svarbus skirtumas: į lietuviškas formuotes stėjo savanoriai, kurie, kaip jau buvo rašyta, galėjo išvengti dalyvavimo žudynėse, išstodami iš batalionų. Paskutinis tekste paminėtas motyvas – ir pasiteisinimas, ir ideologinis pagrindimas, kylantis iš specifinio lietuviš-ko „patyrimo“. Šiuo atveju reikėtų aiškiai nurodyti, jog kalbama apie ekstrapoliavimą (priešpastatymą), kurį reikia verifikuoti, toliau tiriant lietuviškų dalinių veiklą.

⁶⁶ Apie tai žr.: M. C. D e a n, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44*, New York, 1999.

togauti į tėviškę, broliai nekalbėdavo apie tai, ką Kazys ir jo žmonės veikė Minsko apylinkėse.

Vėlesniais mėnesiais ir metais Juozas vis labiau abejojo, ar jo sprendimas dirbti lietuviškoje administracijoje buvo teisingas. Vokiečiai okupantai vertė lietuvių savivaldą veikti prieš savo tautą. Ekonominis krašto išnaudojimas žlugdė Lietuvos žemės ūkį. Vokiečiai nustatydavo duoklių (prievolių) kontingentus, o jų neįvykdžius, grasino masinėmis represijomis⁶⁷. Jau 1941 m. visi lietuviai ir lietuvės nuo 17 iki 45 metų privalėjo registruotis darbo biržose, tačiau tik nedaugelis buvo linkę savanoriškai registruotis darbo tarnybai Vokietijoje. Iš tikrųjų kalbos apie „savanoriškumą“ greitai baigėsi, o po to, kai 1943 m. liepos mėn. Kaune apsilankė generalinis įgaliotinis darbo jėgai Fritzas Sauckelis, Lietuvoje prasidėjo reguliarios žmonių medžioklės prievartos darbams Vokietijoje. To pasekmė buvo ūkinis chaosas, kadangi daugelis lietuvių išvengė priverstinio darbo pabėgdami į miškus. Nors lietuvių savivaldos vadovams derybose su von Rentelnu pavyko susitarti „civilizuotu“ būdu Lietuvoje surinkti 30 tūkst. „darbininkų“, tačiau atsakomybės už darbininkų pristatymą uždėjimas lietuvių savivaldai nieko nepakeitė. Naujaitiltyje dalį „kvotos“ pavyko surinkti tik su policijos pagalba. Kartu su vietine darbo birža dirbantis Juozas sekė, kad prievartiniam darbui pirmiausia būtų parenkami ne lietuviai (t. y. lenkai ir rusai)⁶⁸.

1943 m. pradžioje Juozas apsisprendė žaisti pavojingą dvigubą žaidimą: žmonių neapykanta vokiečiams, o taip pat juntamas atsiribojimas ir iš dalies panieka tiems lietuviams, kurie dirbo administracijoje ir policijoje bei kolaboravo su okupantais, atvedė jį į antivokišką pasipriešinimo judėjimą. Jis priklausė pagrindinei „Lietuvos laisvės armijos“ (toliau – LLA) organizacijai⁶⁹, į kurią jį įtraukė senas audringų 1941 m. birželio dienų pažįstamas Simas. LLA Juozas sutiko ir kitus vyrus, kurie anksčiau veikė prieš sovietinius okupantus bei „žydiškuosius komunistus“.

Kaip ir kitos pagrindžio organizacijos LLA prieš nacionalsocialistus kovojo propaganda bei agitacija ir leido savo nelegalų laikraštį. Ginkluotas pasipriešinimas nebuvo svarstomas dėl paprastos priežasties: vienas LLA vadas susitikime su Naujaitilčio grupe pabrėžė, kad pagrindinis (svarbiausias) priešas yra sovietai, kurių sugrįžimui į Lietuvą reikia priešintis atvira partizanine kova netiesiogiai remiant

⁶⁷ Šie samprotavimai apie vokiečių okupacinę politiką paremti A. Bubnio monografija „Vokiečių okupuota Lietuva“ ir S. Myllyniemi darbu (žr. 49 nuorodą).

⁶⁸ Žr.: A. B u b n y s, *Vokiečių okupuota Lietuva*, p. 370–383; apie nelietuvių parinkimą žr. ten pat, p. 373. Kiek Lietuvos generalinės srities gyventojų buvo išvežta į Reichą, iki šiol nėra žinoma. A. Bubnys mano, jog apie 70 000 žmonių (ten pat, p. 383).

⁶⁹ Apie LLA, vieną iš daugelio organizacijų, atsiradusių dar sovietinės okupacijos metu žr.: A. B u b n y s, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, Vilnius, 1991, p. 71–80.

vokiečius⁷⁰. Savo didžiausią laimėjimą pasipriešinimo judėjimai pasiekė 1943 m. pavasarį, kuomet buvo visiškai sužlugdytas vokiečių planas suformuoti lietuvišką SS legioną. Juozas su savo grupe platino atsišaukimus, kuriuose buvo raginama tol boikotuoti vokiečių mobilizacijas, kol okupantai vengs pripažinti Lietuvos valstybingumą (nepriklausomybę). Tiesa, už „pergalę“ buvo brangiai sumokėta: pirma, lietuvių darbininkų kontingentas buvo smarkiai padidintas, antra, okupacinė valdžia atsakė masiškais lietuvių inteligentų areštais⁷¹. Iki vokiečių okupacijos pabaigos gestapai pavyko išaiškinti daug pasipriešinimo grupių. Jų nariai atsidurdavo Vokietijos konclageriuose, dažniausiai Štuthofe⁷².

1944 m. vasarą vokiečių frontas sugriuvo, Centro armijų grupė buvo sutriuškinta ir per kelias dienas Raudonoji armija atsidūrė prie Lietuvos sienos. Vilnius buvo užimtas 1944 m. liepos 13 d.⁷³ Po 1940–1941 m. įvykių nesunku buvo atspėti, ko galima laukti iš naujos sovietų okupacijos. Per Velykas Naujaitiltyje paskutinį kartą su šeima viešėjusi Nijolė buvo tvirtai nusprendusi trauktis į Vakarų ir laukti, kol Vakarų valstybės užtikrins Baltijos šalių nepriklausomybę ir sudarys galimybę grįžti atgal. Po ilgos odisėjos sugriautame Vokietijos reiche ir bergėdžių vilčių sugrįžti namo, galiausiai ji persikėlė per Atlantą ir apsigyveno JAV⁷⁴. Klemensas su Birute nebuvo pasiruošę dukters raginimams prisijungti prie jos. Jie buvo per seni ir nenorėjo palikti savo gimtinės, manydami galėsia kaip nors su sovietais susitarti. Juozas, priešingai, kaip įsitikinęs patriotas ir pažymėtas „kolaboranto“

⁷⁰ Po 1945 m. vienas iš pasipriešinimo vadų šitaip apibendrina pasipriešinimo taktiką: „Lietuvių tauta pasirinko pasyviojo pasipriešinimo metodą savo priešui Nr. 2 (vokiečiams), nes laikė, kad būtų savižudiška ginkluotu pasipriešinimu, aktyviai kovojant prieš vokiečių kariuomenę fronto užnugaryje, palengvinti savo priešo Nr. 1 (bolševikų) grįžimą Lietuvon. Tad vienintelė išeitis iš šitos dilemos ne vien Lietuvai, bet ir likusiems Pabaltijo kraštams liko pasyvosios antinacinės rezistencijos alternatyva, siekiant tuo būdu kiek galint išlaikyti gyvąsias tautos jėgas krašte ir vengiant ginkluoto pasipriešinimo išprovokuoti vokiečių represijas ir mažą mūsų tautą visiškai išnaikinti“ (ten pat, p. 151).

Pasipriešime dalyvavęs ir slaptą laikraštį redagavęs V. Adamkus savo prisiminimuose pažymi: „Mūsų kova prieš nacius nebuvo ginkluota“ (*Likimo vardas – Lietuva*, p. 14). Įsimintina yra Sauliaus Sužiedėlio nuomonė: *Thoughts on Lithuanian's Shadows of the Past: A Historical Essay on the Legacy of the War Part I and II, Artium Unitio*, 4, 1999, <http://www.artium.lt/4/suzie.html>; „Daugumai lietuvių politinių lyderių „sąlyginis (dalinis) bendradarbiavimas“ greičiau buvo strategija, o ne kolaboravimas“; vėliau taktika buvo modifikuota: „sąlyginė (dalinė) opozicija“, o ne „totalus pasipriešinimas“.

⁷¹ Žr.: S. Myllynienė, *Die Neuordnung der Baltischen Länden*, S. 233–236. Apie individualų suimtųjų inteligentų likimą žr.: *Pragaro vartai – Štuthofas*, sud. A. Rupšienė, Vilnius, 1998.

⁷² A. Bubenys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, p. 245–256.

⁷³ Apie kovas Rytų fronte žr.: J. Kegan, *The Second World War*, New York, 1989, p. 479–482; čia klaidingai nurodyta, kad Vilnių Raudonoji armija užėmė liepos 10 d.; D. Glantz, J. House, *When Titans Clashed. How the Red Army Stopped Hitler*, Lawrence, Kansas, 1995, p. 195–215.

⁷⁴ Pavyzdžiu gali būti V. Adamkaus šeimos išgyvenimai. Jie 1949 m. iš Vakarų okupacinės zonos imigravo į Jungtines Valstijas, žr.: V. Adamkus, *Likimo vardas – Lietuva*, p. 24–38.

žyme, seniai buvo apsisprendęs pradėti ginkluotą kovą prieš naujuosius (ir senuosius) okupantus⁷⁵. Apie Kazį Juozas ilgai nieko negirdėjo, paskutiniai laišakai buvo rašyti 1944 m. pradžioje⁷⁶. Į mišką Juozas išėjo kartu su kitais savo kraštiečiais: 1941 m. birželio sukilimo „veteranais“, pagalbinės policijos batalionų vyrais, 1944 m. vokiečių suformuotos ir dėl nepatikimumo jėga išformuotos Lietuvos vietinės rinktinės⁷⁷ nariais, be to, besislapstančiais nuo prievartinės mobilizacijos į Raudonąją armiją⁷⁸. Dėl pirmųjų okupacijos patyrimų, pirmiausia dėl iš karto pradėtų „profašistinių elementų“ areštų (taip pat ir likvidavimų), bei dėl beatodairiškų Raudonosios armijos plėšikavimų ir ekscesų⁷⁹ „miško brolių“ (taip pat ir moterų) skaičius nuolat augo. Prasidėjo „karas po karo“, kurio žiaurumą kažin ar galima viršyti. Partizanai ilgai vylėsi, kad Vakarų valstybės pradės žygį prieš Raudonąją armiją⁸⁰. Jie užpuldinėjo okupacinės valdžios atramos punktus ir pirmiausia veikė prieš režimo atstovus. Savo ruožtu sovietai pasitelkė specialius naikintojų

⁷⁵ 1944 m. sprendėsi šeimų likimai; K. G. B a k e r, *Family Systems in Lithuania*, 1991, *Lituanus*, vol. 37, No.1, p. 29: „Žinau, kad aš turėjau tris dėdes. Man tėvas apie juos pasakojo: dėdė Vytautas, dėdė Jonas ir dėdė Antanas. Kai 1944 metais sovietai užėmė mūsų šalį, dėdė Vytautas pasitraukė į mišką, kadangi jis nenorėjo būti paimtas į Raudonąją armiją. Jis tapo partizanu, miško broliu, ir buvo sovietų nušautas, tačiau niekas nežino kur ir kada. Dėdė Jonas buvo įgrūstas į Sibiran vežantį traukinį, kadangi jo brolis buvo partizanas. Jis mirė nuo šalčio kažkur pakeliui į Sibirą. Dėdė Antanas paskui besitraukiančius vokiečius 1944 metais pabėgo į Vakarus. Aš manau, jis gyvena Kanadoje, tačiau mes apie jį nieko negirdėjome. Mano tėvas kažkodėl nusprendė pasilikti čia, Vilniuje. Jis gavo darbą transporto ministerijoje ir vedė mano mamą. Mano brolis ir aš gimėme 6 dešimtmetyje. Tokia yra mano ir daugelio kitų lietuvių šeimų istorija“. Šis trumpas 1989 m. aprašymas yra labai charakteringas.

⁷⁶ Nuo 1943 ir ypač 1944 m. iš lietuvių policijos dalinių buvo masiškai dezertyruojama, dalis policininkų pakliuvo į Vokietiją; žr.: A. B u b n y s, *Vokiečių okupuota Lietuva*, p. 119–138.

⁷⁷ Šiuos dalinius lietuviai laikė būsimos Lietuvos kariuomenės branduoliu, dėl to kvietimai stoti į dalinius sulaukė didelio atgarsio. Tačiau kaip tik šie savarankiški lietuvių siekiai neužilgo atvedė prie smurtinio blogai apginkluotų ir dėl to kariniu požiūriu mažareikšmių batalionų likvidavimo. Kareivių likimas buvo skirtingas: dalis karininkų pateko į gestapo rankas, dalis eilinių vėl atsidūrė vermachte, o tie, kuriems pavyko išvengti vokiečių areštų, prisijungė prie partizanų arba sugrįžo į namus. Patikimos mokslinės monografijos apie Vietinę rinktinę kol kas nėra. Žr.: dokumentų rinkiniu laikytiną Antano Martinionio darbą „Vietinė rinktinė“ (Vilnius, 1998). S. Gvildžio prisiminimai atspindi nueitą Vietinės rinktinės kareivio kelią nuo priešlėktuvinės artilerijos dalinio, per Sudetų kraštą, Tiuringiją ir Saksoniją į Paryžių, ir galiausiai kaip prievartinių darbų darbininką, atvedusį į Stalingradą (S. G v i l d y s, *Laisvės troškimo kaina*).

⁷⁸ Sovietų, kaip ir SS, mobilizaciniai šaukimai buvo nelabai sėkmingi, tačiau jie disponavo žymiai efektyvesnėmis prievartos priemonėmis. Boikotas vyko panašiai kaip ir 1943 m.

⁷⁹ Nuo 1990 m. 1944–1953 m. laikotarpis yra lietuvių istoriografijos dėmesio centre. Dėl publikacijų gausos jos čia nebus minimos. Apie tekste nurodytus įvykius žr.: K. K a s p a r a s, *Lietuvos karas*, Kaunas, 1999, p. 163–175.

⁸⁰ Dėl prasidėjusio šaltojo karo ši viltis nuolatos buvo pakurstoma, ir tai stiprino partizanų valią išsilaikyti.

dalinius⁸¹ (stribus – vert. past.) ir didelio masto karines valymo akcijas. Jų metu partizanai tik išimtiniais atvejais buvo imami į nelaisvę, o paimtieji buvo nugabunami į NKVD tardymo ir kankinimo kameras.

„Miško broliai“ buvo kariškai organizuoti ir kartais jiems pavykdavo sudaryti centrinę vadovybę. Miškuose buvo įrengtos užmaskuotos žeminės, ir iš šių atsparos punktų buvo kovojama su sovietų valdžia kaimuose ir miesteliuose. Kažkada 1946–1947 m. žiemą vidurio Lietuvos miškuose dingsta Juozo Petraičio pėdsakai. Jis yra vienas iš daugybės tų lietuvių partizanų, kurių galutinis likimas lieka nežinomas.

***

Juozo Petraičio gyvenimo istorija gali būti laikoma tipiška pirmiausia dėl to, kad ji negali būti kategoriškai vertinama. Mūsų *dramatis persona*, be jokių abejonų, priklausė tam žydšaudžių ratui, be kurių dalyvavimo masinės žudynės Lietuvoje 1941 m. vasarą ir rudenį tokia forma ir tokiu tempu nebūtų įmanomos⁸². Tai toli gražu nereiškia, kad lietuvių dalyvavimas buvo būtina sąlyga. Vokiečiai, turime galvoje vokiečių policijos batalionus, Lenkijoje įrodė, kad tegu ir per ilgesnį laiką žudynės vis dėlto buvo įvykdytos. Aš sąmoningai straipsnio centre neparodžiau tiesioginio vykdytojo⁸³, bet pasirinkau tokį, kuris su „tuo“ sutiko ir specifiniame situaciniame kontekste prie to „prisidėjo“. Šis kontekstas, kaip aš jį bandžiau parodyti, yra glaudžiai susijęs su traumuojančiu sovietinės okupacijos patyrimu, kuris, kaip ir naujų vokiškųjų valdovų žudikiškas nusistatymas, sukūrė būtinas sąlygas lietuvių dalyvavimui holokauste. Čia kalbama ne tiek apie vadinamąjį žydiškąjį bolševizmą, kuris, be abejo, veikė atstumiančiai, tačiau sudarė tik vieną iš daugelio „priežastinių grandžių“, kiek apie bendrą socialinį fenomeną – kodėl vyrai, moterys ir vaikai buvo nužudyti vien dėl savo žydiškos kilmės⁸⁴. Taip pat nereikėtų užmiršti,

⁸¹ Lietuvių kolaborantai į istoriją pateko „stribų“ pavadinimu (nuo rusiško žodžio – *istrebiteľ*).

⁸² Aš pritariu Thomo Sandkühlerio definicijai: Die Täter des Holocaust. Neuere Überlegungen und Kontroversen, *Wehrmacht und Vernichtungspolitik. Militär im nationalsozialistischen System*, hrsg. von K. H. Pohl, Göttingen, 1999, S. 40: „Holokausto dalyviais (nusikaltėliais) reikėtų laikyti <...> visus asmenis, kurie dalyvavo nacistinės valstybės žydais laikomų vyrų, moterų ir vaikų žudynių paruošime, vykdyme arba davė nurodymus jas vykdyti“.

⁸³ Kaip pataisą į savo pasakojimą įtraukiau Kazį Petraitį, kuris, tarnaudamas pagalbinės policijos batalione, tiesiogiai dalyvavo žudynėse.

⁸⁴ Visiškai teisingai Ulrichas Herbertas nurodo šį kontekstą: „Pateisinimai priklausė nuo aplinkybių ir buvo susiję su pavojais ir grėsmėmis, kurių esą buvo galima išvengti žydus „likviduojant“ <...> Žydai esą bolševizmo nešėjai, ligų platintojai, šnipai, partizanai. Arba buvo sakoma taip: žydams daugiau nėra gyvenamo ploto, jie turi būti nubautsi (sunaikinti). Arba: tolesnis darbingų žydų maitinimas kelia grėsmę kariuomenės aprūpinimui“ (U. H e r b e r t, *Vernichtungspolitik. Neue Antworten und Fragen zur Geschichte des „Holocaust“*, *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen*, hrsg. von U. Herbert, Frankfurt a. M., 1998, S. 59).

kad išsamus holokausto pavaizdavimas mūsų pasakojime neatitinka to meto žmonių supratimo. Juozui ir daugumai jo amžininkų žydų žudynės buvo diena ar kelias valandas trukusi akcija, kuri galbūt nebuvo pamiršta, tačiau teliko neramių laikų epizodu. Be to, anksčiau ir dabar greitai griebiamasi nenuginčijamo argumento, jog holokausto iniciatoriai ir nešėjai buvo vokiečių okupantai. Kaip teisingai pastebėjo Ulrichas Herbertas, vokiečių visuomenei „žydų klausimas“ „nebuvo pirmą kartą ar svarbiausia tema“⁸⁵, tai kodėl turėtų būti kitaip lietuvių visuomenei?

Nusikaltimo komponentas aiškiai prieštarauja Petraičio asmenybei – jis imasi ginklu kovoti už savo krašto laisvę, nors ir skirtingais būdais, tačiau priešinasi abiejoms okupacinėms valdžioms, ir galiausiai kaip partizanas ir laisvės kovotojas žūva. Šių antagonizmų buvimas tame pačiame asmenyje galų gale atspindi tai, kas šiame straipsnyje yra tipiška ir kas specifiška. Juozo Petraičio „susipainiojimas“ vidiniuose prieštaravimuose (vartojant tipišką vokišką žodį⁸⁶) atveda mus prie išvados, kurią, kalbėdamas apie vokiečių pasipriešinimo judėjimą, aiškiai suformulavo Peteris Steinbachas:

„Mes prarandame supratimą, kad tie patys žmonės paprastai būna dvejopi: kalti ir nekalti, bendradarbiaujantys ir konfrontuojantys <...>. Čia iš esmės susiduriame su dilema, atsiskleidžiančia aporija [sunkiai sprendžiamas ar visai neišsprendžiamas klausimas – vert. past.], kurios neįmanoma išspręsti“⁸⁷.

Iš vokiečių kalbos vertė Arūnas Bubnys

⁸⁵ Ten pat, p. 39: „Režimo politika žydų atžvilgiu tikriausiai nebuvo populiari plačiuosiuose gyventojų sluoksniuose. Vis dėlto ji nebuvo pirmą kartą ir centrinė tema, kadangi egzistavo daug kitų dalykų, kuriuose taip pat atleidžiai buvo žiūrima į Hitlerio ir jo parankinių „klaidas“ ir „perlenkimus“ <...> Lyginant su nacių laimėjimais, režimo politika žydų atžvilgiu atrodė nors ir nelabai „graži“, tačiau marginalinė, galbūt neišvengiama, bet kokiu atveju nelabai svarbi. Šis abejingumas, žydų persekiojimo toleravimas, jų, kaip nesvarbių, ignoravimas – visa tai, kaip niekas kita, šiuo laikotarpiu atspindėjo „eilinių vokiečių“ laikyseną žydų atžvilgiu“.

⁸⁶ *Die Verstrickung* – susipainiojimas lemia iš šalies atneštą, sunkiai savarankiškai veikiamą ir valdomą elgesio būdą. Jis primena beviltišką į tinklą pakliuvusios aukos gynybą. Šiuo atžvilgiu bent jau vokiečiams derėtų pamąstyti, ar tokiu būdu aprioriškai nemenkinama atsakomybė (vermachten dalinių, karininkų ir kareivių).

⁸⁷ P. S t e i n b a c h, Krieg, Verbrechen, Widerstand. Die deutsche Wehrmacht im NS – Staat zwischen Kooperation und Konfrontation, *Wehrmacht und Vernichtungspolitik. Militär im nationalsozialistischen System*, hrsg. von K. H. Pohl, Göttingen, 1999, S. 3.

**ZWISCHEN FREIHEITSKAMPF UND MASSENMORD:
PROLEGOMENA ZU EINER FIKTIVEN LITAUISCHEN BIOGRAPHIE
AUS DEN JAHREN 1940 BIS 1944**

Zusammenfassung

JOACHIM T A U B E R

In diesem Beitrag¹ soll versucht werden, anhand der fiktiven Biographie eines jungen Litauers, den wir Juozas Petraitis nennen wollen, einen repräsentativen Lebenslauf vorzustellen, der die besondere Problematik der litauischen Geschichte in dieser Periode aufzeigen soll.

Bei der Konstruktion der Vita habe ich mich von der Maxime leiten lassen, Extreme zu vermeiden, d.h. ich habe Juozas Petraitis weder eine führende Position als Widerständler noch als Kollaborateur ‚annehmen‘ lassen, ich habe ihn ‚indirekt‘ am Holocaust ‚beteiligt‘ und schließlich habe ich den Ort des Geschehens in ein kleines Städtchen verlegt, da in den Zentren Kaunas oder Vilnius besondere Bedingungen herrschten. Die Nebengeschichte der beiden Geschwister von Juozas bietet zudem die Möglichkeit, andere Perspektiven in das Geschehen einzublenden. So weit möglich, habe ich mich bemüht, der Versuchung zu widerstehen, Juozas‘ Überlegungen und Gedanken explizit darzustellen, weil damit die empirische Rückbindung² nicht mehr gegeben gewesen wäre.

Nachdem die litauische Beteiligung am Judenmord in den letzten Jahren verstärkt ins Zentrum der historischen Forschung und der litauischen Öffentlichkeit gerückt ist, dient mein Beitrag vor allem dazu, die Diskussion, die in Klischees zu ersticken droht und immer wieder durch ein striktes ‚Entweder-Oder‘ geprägt ist, voranzubringen. Eben deswegen liegt der Schwerpunkt meiner Darstellung auf den Widersprüchen der Gestalt des Juozas Petraitis ‚zwischen Freiheitskampf und Massenmord‘, die vor allem die litauische Öffentlichkeit bis heute als einander ausschließend versteht.

Die Konstruktion einer aus vielen verschiedenen Lebensläufen und Erinnerungen projizierten Vita stellt eine sicherlich besondere, aber vielleicht eben deswegen anregende und interessante Anmerkung zum Verhältnis zwischen Individuum und Kollektivität dar. Aus methodischer Sicht bewege ich mich in einer ‚Grauzone‘ der kritischen ‚Rekonstruktion der Vergangenheit‘³; um dies dem Leser zu verdeutlichen und vor Augen zu halten, verwende ich im Haupttext bewußt einen erzählenden Stil.

Die vorgestellte Lebensgeschichte des Juozas Petraitis kann vor allem deshalb als typisch gelten, da sie sich einer pauschalen Beurteilung entzieht. Unsere *dramatis persona* zählte zweifellos zum Kreis der Täter des Judenmordes⁴, ohne deren Kooperation die Massenmorde in Litauen im Sommer und Herbst 1941 überhaupt nicht möglich gewesen wären. Ich habe bewußt nicht einen Direkttäter in den Mittelpunkt dieses Beitrages gestellt, sondern einen derjenigen, die ‚es‘ hinnahmen und in einem spezifischen situativen Kontext ‚dazu‘ beitrugen. Dieser Kontext ist, wie ich zu zeigen versucht habe, eng mit der traumatischen Erfahrung der sowjetischen Besatzung verbunden, die ebenso wie die mörderische Ausrichtung der neuen deutschen Herren die unabdingbare Matrix abgab für die litauische Beteiligung am Holocaust. Dabei geht es nicht so sehr um die Behauptung des angeblich jüdischen Bolschewismus, die zwar zweifellos entgrenzend wirkte, aber doch nur eine von vielen konstruierten ‚Sachzwängen‘ darstellte, weswegen Männer, Frauen und Kinder

allein aufgrund ihrer jüdischen Abstammung ermordet wurden⁵, sondern um gesamtgesellschaftliche Phänomene.

Dabei sollte nicht vergessen werden, daß der Fluß unserer Darstellung mit der ausführlichen Schilderung des Holocaust nicht dem damaligen Empfinden der Bevölkerung entsprochen haben dürfte. Für Juozas und die meisten seiner Zeitgenossen war der Judenmord eine auf wenige Tage bzw. Stunden begrenzte Aktion, die vielleicht nicht in Vergessenheit geriet, aber doch Episode in aufgeregten Zeitläuften blieb. Zudem war (und ist) das unbestreitbare Faktum schnell zur Hand, daß die deutschen Besatzer die eigentlichen Initiatoren und Träger des Holocaust waren. Wenn, wie Ulrich Herbert zu Recht meint, für die deutsche Gesellschaft die ‚Judenfrage‘ „kein vorrangiges oder zentrales Thema“⁶ darstellte, wie viel mehr noch mag dies für die litauische Gesellschaft gelten?

Die Täterkomponente steht in eklatantem Widerspruch zu dem Juozas Petraitis, der für die Freiheit seines Landes zu den Waffen greift, beiden Besatzungsmächten – wenn auch in unterschiedlicher Weise - Widerstand leistet, und schließlich als Partisan und Freiheitskämpfer sein Leben läßt. Daß sich diese Antagonismen in eine Person hineinprojizieren lassen, stellt das eigentlich Charakteristische und Besondere unseres Beitrages dar. Die ‚Verstrickung‘ (um ein typisch deutsches Wort zu gebrauchen) des Juozas Petraitis führt uns zu einem Punkt, den Peter Steinbach im Hinblick auf den deutschen Widerstand einmal in klare Worte gefaßt hat: „Wir verlieren die Erkenntnis, daß es Menschen gibt, die in der Regel beides sind: schuldig und unschuldig, kooperativ und konfrontativ... Hier wird im Grunde ein Dilemma angesprochen, wird eine Aporie entfaltet, die nicht zu lösen ist“⁷.

¹ Erstveröffentlichung in: *Kollektivität und Individualität- der Mensch im östlichen Europa*, hrsg. v. Karsten Brüggemann u. a., Hamburg 2001, S. 405–427. Ich danke dem Kovaè-Verlag für die Genehmigung zur Übkulation einer litauischsprachigen Fassung.

² Um mit Wolfgang J. Mommsen zu sprechen: „„Jedoch ist der Historiker durch die vorfindlichen Quellaussagen, die allerdings erst im Zuge eines perspektivischen Zugriffs (welcher, wie bereits angedeutet, fiktionale Elemente enthält) zu historischen Tatsachen erhoben werden, strikten Begrenzungen unterworfen, während der Schriftsteller darin grundsätzlich frei ist“.“ W. J. M o m m s e n, *Die Sprache des Historikes*, *Historische Zeitschrift* 238, 1984, S. 75.

³ J. R ü s e n, *Rekonstruktion der Vergangenheit. Grundzüge einer Historik II: Die Prinzipien der historischen Forschung*, Göttingen 1986.

⁴ T. S a n d k ü h l e r, *Die Täter des Holocaust. Neuere Überlegungen und Kontroversen. Wehrmacht und Vernichtungspolitik. Militär im nationalsozialistischen System*, hrsg. von Karl Heinrich Pohl, Göttingen, 1999, S. 40: „Unter den Tätern des Holocaust sollen...alle Personen verstanden werden, die durch Vorbereitung, Anordnung oder Durchführung an der Ermordung als jüdisch stigmatisierter Männer, Frauen und Kinder durch den NS-Staat partizipierten“.

⁵ Völlig zu Recht weist Ulrich Herbert auf diesen Kontext hin: „Die Begründungen standen jeweils im Zusammenhang mit Gefahren oder Bedrohungen, die durch die ‚Liquidierung‘ der Juden vermeintlich abgewendet werden könnten...die Juden als Träger des Bolschewismus, als Verbreiter von Krankheiten, als Spione, als Partisanen. Oder es hieß: Für die Juden sei kein

Wohnraum mehr da; sie müßten daher dezimiert werden. Oder: die weitere Ernährung der arbeitsfähigen Juden gefährde die Versorgung der Truppe“. U. H e r b e r t, Vernichtungspolitik. Neue Antworten und Fragen zur Geschichte des ‚Holocaust‘, *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen*, hrsg. von Ulrich Herbert, Frankfurt a. M., 1998, S. 59.

⁶ H e r b e r t, Vernichtungspolitik (wie Anm. 5), S. 39: „Die Judenpolitik des Regimes war in breiten Kreisen der Bevölkerung vermutlich nicht populär. Aber sie war auch kein vorrangiges oder zentrales Thema, denn es gab doch vieles, weswegen man Hitler und den Seinen auch ‚Fehler‘ oder ‚Übertreibungen‘ in anderen Bereichen nachzusehen bereit war. ...schien die Politik des Regimes gegenüber den Juden ein wenn auch nicht schöner, so doch marginaler, womöglich unvermeidbarer – im Verhältnis zu den Erfolgen der Nazis aber jedenfalls nachrangiger Aspekt zu sein. Diese Gleichgültigkeit, die Bereitschaft, die Verfolgung der Juden hinzunehmen, sie als unwichtig zu ignorieren – dies kennzeichnet die Haltung der ‚gewöhnlichen Deutschen‘ gegenüber den Juden in diesen Jahren offenbar mehr als alles andere“.

⁷ P. S t e i n b a c h, Krieg, Verbrechen, Widerstand. Die deutsche Wehrmacht im NS-Staat zwischen Kooperation und Konfrontation, *Wehrmacht und Vernichtungspolitik. Militär im nationalsozialistischen System*, hrsg. von Karl Heinrich Pohl, Göttingen, 1999, S. 34.

Gauta 2001 lapkričio mėn.

Joachimas T a u b e r i s (Joachim Tauber), (g. 1958). Filosofijos daktaras, Nordost-Institut (Liūneburgas, Vokietija) mokslo darbuotojas. „Lithuanian Foreign Policy Review“ redkolegijos narys. Tarptautinės nacionalsocialistų ir sovietų nusikaltimų Lietuvoje tyrimo komisijos narys. Tyrinėja Vokietijos ir Lietuvos santykius XX a. ir nacionalsocializmo istoriją. Be kita ko paskelbė: „Die deutsch-litauischen Beziehungen im 20. Jahrhundert“, Lüneburg, 1993; „Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941“, Köln, Wiemar, 2003 (parengta kartu su Vincu Bartusevičiumi ir Wolframu Wette), straipsnių minėta tematika.